

Ярошенко М. О.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ХАБАРНИЦТВО В ЗАКОНОДАВСТВІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто особливості протидії хабарництву в законодавстві Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Висвітлено юридичну практику протидії корупції та погляди провідних тогочасних юристів на поставлену проблему.

Ключові слова: корупція, хабарництво, зди́рство, відповідальність.

Проблема протидії корупції в роки найновішої української історії особливо актуалізувалась після "Революції гідності" 2013–2014 рр. Однак попри значне бажання та суспільну підтримку, наявність відповідного законодавства та механізми протидії недостатньо чіткі. З огляду на це, варто звернутись до історичного досвіду притягнення до відповідальності за корупцію. Особливо показовим з цього боку є період другої половини ХІХ – початку ХХ століття в Російській імперії, коли були вироблені законодавчі механізми та судова практика протидії хабарництву на найвищому рівні. Врахування цього досвіду є достатньо корисним і в наш час.

Мета статті – проаналізувати антикорупційне законодавство Російської імперії та практику його реалізації правоохоронними органами в другій половині ХІХ – початку ХХ століття.

Попри значну актуальність, проблема протидії корупції в аналізований період не знайшла достатнього висвітлення в науковій літературі. Серед дореволюційних розробок юристів варто виділити праці С. Будзинського, А. Лохвицького, М. Неклюдова, Я. Северського, В. Ширяєва [1; 5; 8; 10; 11].

Радянська історіографія застосовувала класовий підхід в історико-правових дослідженнях, який підштовхував до необ'єктивного висвітлення проблеми. Серед найбільш ґрунтовних праць варто назвати статтю Н. Д. Дурманова та монографію С. С. Остроумова [3].

Науковці сучасного етапу намагаються зрозуміти логіку розвитку юридичної думки, критично оцінити ідеї антикорупційного права, які співзвучні нашому часу. Серед основних робіт, варто назвати наукові праці росіян Б. Волженкіна [2] та О. Кирпичникова [4], українських дослідників В. Молчанова [6] та Є. Невмержицького [7], які висвітлюють окремі аспекти історичного досвіду протидії корупції в імперській Росії.

Однак відсутня цілісна та комплексна праця, присвячена протидії корупції в російському імперському законодавстві в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., що посилює актуальність даного дослідження.

До початку другої половини ХІХ ст. основним законом, який регулював кримінальні правопорушення та визначав відповідальність за них, було Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. Цей закон діяв до 1917 р., хоча в 1866 та 1885 рр. він був підданий редагуванню та скороченню. Проте, ці зміни мало

стосувалися закону про відповідальність за хабарництво.

Ухвалене Уложення було змінено та суттєво доповнило законодавство про відповідальність за хабарництво та інші форми прояву корупції, запроваджені нові норми.

Основні положення, у яких передбачалась кримінальна відповідальність за найпоширеніші корисливі зловживання по службі, містились у главі шостій п'ятого розділу Уложення. Вона називалась "Про хабарництво та здирство" та складалась із 13 статей.

Однак визначення цих понять у законі відсутнє. У судовій практиці під здирством малось на увазі прийняття посадовцем подарунку за вчинення таких дій або бездіяльність, яке було порушенням його службових обов'язків. Якщо посадова особа за хабар здійснювала дію або бездіяльність у межах кола своїх повноважень, то такий злочин вважався хабарництвом.

Ст. 401 Уложення 1845 р. (ст.372 в ред. 1866 і 1885 рр.) – про відповідальність чиновника або іншої особи, що перебуває на державній або цивільній службі, який приймав подарунок у службовій справі (мздоїмство).

Ст. 402 Уложення (ст. 373 в ред. 1866 і 1885 рр.) передбачала відповідальність за прийняття в дарунок грошей, речей або чогось іншого для "вчинення або допущення чогось суперечливого обов'язкам служби" (вважалось здирством) [13, с. 255].

Вищим ступенем корупції у законі (ст.406 Уложення 1845 р., ст. 377 в редакції 1866 р. і 1885 р.) визначалося здирство, до якого належали різні види корисливого збагачення посадовців, окремі з яких хабарництвом не вважались [8, с. 491].

Здирством визнавалися: 1) будь-який прибуток або інша вигода, набута у справах служби утиском або погрозами та взагалі страхом утисків; 2) будь-яка вимога подарунків або невстановленої законом плати, або позики, або яких-небудь послуг, прибутків або особистих вигод за справою або дією, що стосується служби або посади винного, під будь-яким виглядом чи приводом; 3) всякі невстановлені законом або в надлишку проти певної кількості побори грошима, речами або чимось іншим; 4) всякі незаконні наряди обивателів на свою або чийсь роботу.

Отже, російське дореволюційне законодавство розрізняло види хабарництва залежно від: а) способу отримання хабара ("мзди") (за пропозицією лиходавця – вимагання хабара); б) властивостей діяння посадовця, за яке дано або обіцяно хабар (правомірне, не пов'язане з порушення службових обов'язків при мздоїмстві – поєднане з порушеннями або навіть злочинне – при лихоїмстві); в) часу отримання мзди (до та після протиправної дії). Тому в складі мздоїмства виділялося 2 види: 1) просте, яке передбачало отримання подарунка чиновником або іншим посадовцем у справі або дії, пов'язаною зі службовими обов'язками, після виконання цієї дії та без попередньої згоди. Винний у цьому разі сплачував грошове стягнення в розмірі, що не перевищував подвійної ціни подарунка; 2) кваліфіковане мздоїмство – подарунок передавався перед виконанням посадовцем тієї дії, заради якої він дарувався, тобто наявний підкуп особи, що окрім грошового стягнення, тягнуло і відсторонення від обіймання посади.

Стаття про здирство ("кто для учинения или допущения чего-либо противного обязанностям службы примет в дар деньги, вещи или что иное...") передбачала лише хабар-підкуп. Тому поставало питання про відповідальність посадових осіб, які

одержували “дарунок” після вчинення ними протиправних дій без попередньої угоди про це. О. Естрін вважав, що цей пробіл закону можна вирішити підведенням таких випадків під ст. 372 Уложення про покарання (хабарництво) [13, с. 258]. Натомість В. Ширяєв зазначав, що при здирстві не має значення час отримання хабара [11, с. 431-433].

Час отримання хабара та дії, за які він був одержаний, враховувались законодавцями у зв'язку з можливістю звільнення посадовця від відповідальності за отримання хабара. Отримання подарунка без попереднього погодження тягнуло відповідальність лише тоді, коли посадовець не повернув його одразу, не пізніше ніж через три дні.

Відповідальність хабарника при лихоїмстві могла бути пом'якшена у разі покаяння начальству. У цьому разі суд міг обмежитися відстороненням від посади або однією суворою доганою з або без внесення її до послужного списку.

Предмет хабара в законі визначався по-різному: “подарунок, який становлять гроші, речі або щось інше”, “будь-який прибуток або інша вигода”, “подарунок або ж невстановлена законом плата, або позика або якась послуга, прибуток чи інша вигода” тощо. При цьому російські юристи були однастайні в розумінні хабарництва як корисливого злочину. В. Ширяєв (редакція Уложення 1885 р.): Предметом подарунку (ст. 372), дарунку (ст. 373) або хабара (ст. 373, 375, 376), прибутку, вигоди (ст. 377) можуть бути гроші, речі або “щось інше”, яке, має, очевидно матеріальну цінність, оскільки хабарництво діяння корисливе, яке вчиняється за спонуканнями корисливими [5, с. 428; 11, с. 452]. Ґрунтовно це питання було розглянуто редакційною комісією, яка готувала проект нового Кримінального уложення, до складу якої входили відомі російські юристи та громадські діячі – Е. Франк, М. Неклюдов, Є. Розін, В. Случевський, Н. Таганцев, І. Фойницький. Комісія відзначала, що хабарництво “є вчинок безумовно корисливої властивості, який передбачає злочинну наживу, що як такий може полягати тільки в хабарах, які мають майнову цінність, або в набутті чужого майна ціною вчинення якоїсь службової дії” [12, с. 528]. Водночас зазначалося, що хабар, дарунок полягали в майні або в праві щодо майна та повинні вважатися набутими, коли винуватець отримав саме майно, право на нього або звільнення від виконання обов'язку взагалі чи в тій або іншій його частині [12, с. 530].

Російське кримінальне законодавство не надавало жодного значення вартості предмету хабара як обставині, що здатна впливати на ступінь відповідальності. У законі про відповідальність за лихоїмство (ст. 402 Уложення 1845 р., ст. 373 в ред. 1866 р. та 1885 р.) прямо вказувалося, що вона настає, якою б незначною не була сума грошей або ціна речей, одержаних лихоїмцем. Не надавалося в законі значення й ступеню важливості службових функцій хабарника, його службовому становищу.

Усі три редакції Уложення обумовлювали можливість одержання хабара посадовцем й через інших осіб, зокрема дружину, дітей, родичів, знайомих, визнавали злочин закінченим, коли “гроші або речі були ще не віддані, а тільки обіцяні йому, за виявленим їм на це бажанням або згодою”, передбачали деякі завуальовані способи отримання хабара – “під приводом програшу, продажу, обміну або іншої якоїсь сумнівно законної та пристойної угоди”. Чиновникам заборонялися будь-які угоди з особами, що вступали в підряди та поставки в тому відомстві, де вони служать, бо передбачалося, що ця угода тільки прикриває собою хабар, даний для того, щоб чиновник незаконно сприяв підрядчику при здаванні речей або роботі в збиток казні. За здійснення таких угод (оборудок) обидві сторони піддавались стягненню, що

дорівнювало ціні укладеної угоди, а чиновник виключався зі служби (ст. 485 та інші статті відділу VI глави XI Уложення) [5, с. 434].

Казуїстично в Уложенні описувалися різні ситуації співучасті та посередництва у мздоїмстві, лихоїмстві та вимаганні хабара, а також причетності до цих злочинів. Відповідно до ст. 409 Уложення 1845 (ст. 380 ред. 1866 р. і 1885 р.) як спільники злочинів карались особи, які сприяли мздоїмству та лихоїмству шляхом прийняття подарунків або хабара, які були посередниками при вимаганні, передачі або отриманні їх, особи, які брали участь в утисках або погрозах, які використовувалися для вимагання хабара, начальники, які знали про зловживання, але не вживали жодних заходів; судді, які “викритих у мздоїмстві та лихоїмстві злочинців будуть старатися виправдати, всупереч законам й обставинах справи”. Також йшлося про відповідальність за недонесення.

Питання про відповідальність за діяння, яке зараз називається прихованим посередництвом – в окремій статті. Особи, які отримали гроші або інші цінності, нібито для передачі посадовій особі, що не бере участь у злочинній змові, і які привласнили їх, підлягали вищим покаранням, передбачених у статтях про відповідальність за мздоїмство та лихоїмство. З цією нормою пов’язана й стаття, яка передбачала відповідальність осіб волосного сільського управління, писарів та їх помічників, винних у протизаконному збиранні грошей або чогось іншого на подарунки та пригощання чиновників та іншого звання людей. Покарання посилювалось, якщо зібрані таким чином гроші або їх частину вони привласнювали собі.

Проблема правової оцінки різного роду подарунків, підношень, які вручались посадовцям, як подяка за вже скоєне (зроблене), а також не за певну дію, а “за звичаєм”, “до свята”, “на іменини” тощо. Це питання зберігає актуальність і донині. У зв’язку з цим – цитата з наказу обер-поліцмейстера Санкт-Петербурга генерала Трепова (1866 р.): не лише вимагання (здирицтво), а й прийняття чинами поліції від приватних осіб приношень стають злочином і будуть переслідуватися з усією суворістю [5, с. 427].

А. Лохвицький не вважав такі дарунки хабарництвом, бо вони даються не для певної дії з боку чиновника, а безособово, встановлені звичаєм [14, с. 81].

Неклюдов: хабар завжди повинен мати характер підкупу та його треба відрізнити від дарунку, який можна розглядати як дисциплінарну провину [8, с. 516].

Найсуровішим покаранням корупціонерів за Уложенням було позбавлення всіх майнових прав та заслання на каторжні роботи в рудниках без терміну, а якщо особа була не позбавлена від тілесних покарань, то вона піддавалась покаранню батогами через катів з накладанням клейм.

У пояснювальній записці Кримінального уложення – про те, що законодавство про відповідальність за хабарництво переслідує продажність службових дій (підкуп). Посадовець не може бути звинувачений в продажності, а приватна особа – в лиходавстві, коли перший вчинив дію безоплатно, а другий віддячив його за ці дії подарунком [12, с. 481].

У зв’язку з таким розумінням хабарництва редакційна комісія а проєкті Кримінального уложення пропонувала декриміналізувати мздоїмство, якщо подарунок посадовцю вручався вже за вчинену дію, не пов’язану зі зловживанням службовим становищем. Однак пропонувалося зберегти відповідальність за отримання подарунка, якщо він вручався посадовцеві за злочинну діяльність або службову провину.

Пропозицію віднести лише до дисциплінарних провин випадки отримання хабара за надану посадовцем правомірну послугу було відкинуто при розгляді проекту Кримінального уложення в Нараді при Міністерстві юстиції [11, с. 471].

У підсумку в прийнятому в 1903 р. Кримінальному уложенні в ч. 1 ст. 656 була збережена кримінальна відповідність службовців, які отримали хабар у порядку подяки за вчинені ними дії, які входять до кола обов'язків по службі, хоча це визнавалося найменш небезпечним видом хабарництва [12, с. 345]. В інших частинах цієї статті йшлося про хабар, який давався для спонукання до вчинення дії, що входить до кола обов'язків по службі, і про хабарі, дані для спонукання до вчинення або вже за здійснений службовцем в колі його обов'язків злочин або службову провину.

У Кримінальному уложенні 1903 р. на відміну від Уложення про покарання розмежовувались хабарництво та інший вид корисливого посадового зловживання – лихоїмні збори [8, с. 508-510]. Визнавалося, що посадовці корисливо використовують своє становище для набуття вигоди. При цьому службовець приймає або вимагає хабар за свою дію або бездіяльність від лиходавців, яким відомо, що вони за законом не повинні давати хабар посадовій особі.

Положеннями закону про лихоїмство переслідується злочинне збагачення шляхом порушення службовцем законів, у силу яких жодні податки, збори та повинності не можуть накладатися на громадян інакше, ніж в установленому порядку. При лихоїмному зборі винна посадова особа не приймає та не вимагає жодної протизаконної мзди за свої службові дії, а прямо стягує невстановлені побори під приводом передання їх в державну або громадську касу або під приводом передбачених їй за законом надходжень [12, с. 467-479].

Кримінальне уложення 1903 р. передбачало відповідальність за такі види лихоїмських зборів: 1) отримання з метою присвоєння наперед не визначеного грошового чи натурального надходження, яке вимагається чиновником під приводом виконання закону чи обов'язкової постанови, або під приводом виконання умов публічного торгу або договору з казною або під виглядом встановленої плати за службові дії (ст. 664); 2) витребувана внаслідок утисків, погроз або іншого зловживання службовим становищем для себе або іншого, безкоштовно або за дуже низьку винагороду, свідомо (явно) не обов'язкової роботи або натуральної повинності (ст. 665).

Крім того, Кримінальне уложення 1903 р. передбачало відповідальність за різні види вимагання хабара (ст. 657), за сприяння хабарництву, що виражалось в передачі хабара, прийняття його під власним іменем або іншому посередництві з боку службовця (ст. 660), за хабарництво та здирство присяжних засідателів у справі, яка можу підлягати їх розгляду (ст. 659). Окрема норма встановлювала відповідальність службовця, винного в привласненні предмету хабара, даного йому для передачі або отриманого ним під приводом передачі іншому службовцю, а також за прийняття його з метою привласнення під виглядом іншого службовця (ст. 661).

Відповідальність за здирство була більш суворою, якщо діяння службовця у зв'язку з яким він вимагав хабар, була злочином або службовою провиною, а також якщо хабар був витребуваний шляхом утисків за службою чи загрозою цього.

Особливим чином у російському законодавстві вирішувалося питання про відповідальність за давання хабара (лиходавство). Такі дії розглядалися як злочинні за Уложенням про покарання кримінальні та виправні 1845 р., але відповідальність розрізнялась залежно від ряду обставин (ст. 412). При цьому враховувались такі чинники: характер дій посадовця, за які давався хабар, метод отримання хабара –

добровільний чи примусовий. Суворо карались лиходавці, які будуть намагатися пропонувати хабарів або іншими обіцянками або погрозами спонукати посадовця до ухилення від справедливості та службових обов'язків. Особи, які погоджувались дати хабар внаслідок здириства, настійливих та посиленних прохань посадовця, піддавались суворій догані в присутності суду.

Окрім ст. 382 в Уложенні про покарання кримінальні та виправні (редакція 1866 і 1885 рр.) також була наявна ст. 926 про переслідування організаторів угруповань або спільнот, що створювались для підкупу чиновників або службовців якоїсь частини управління. Аналізуючи цю норму, В. Ширяєв відзначав, що вона мала на увазі боротьбу не з лиходавством у власному розумінні, а з небезпечними для держави та суспільства угрупованнями. В іншому разі довелося б визнати караною підготовчу діяльність з давання хабара, за яку закон відповідальності не передбачав [11, с. 458].

Редакційна комісія, яка готувала проект нового Кримінального уложення, розглядала давання хабара, як злочин проти порядку управління. Комісія вважала, що “підкуп до таких зловживань службою, який вважається злочином або провиною, не можна не визнати таким, яке заслуговує на покарання, бо при цьому винний не лише шкодить правильним діям державного організму, через псування або розбещення його агентів, але й прямо завдає шкоди юридичним інтересам, які охороняються державними законами, шкодять їм, завдяки тим злочинним діям, що скоєні підкупленими” [12, с. 319].

Отже, огляд законодавства другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дозволяє встановити, що владна верхівка Російської імперії розуміла всю складність правових механізмів протидії корупції. Надалі норми російського антикорупційного законодавства були враховані в декреті більшовиків “Про хабарництво” від 8 травня 1918 р.

Зберігають свою наукову цінність дослідження самої суті хабарництва як корисливого злочину в державній і громадській службі, пов'язаного з порушенням принципу “безоплатності” діяльності посадових осіб, тонкий юридичний аналіз відмінностей між хабарництвом та іншими корисливими посадовими злочинами (“лихоїмні збори”), диференціація різних видів хабарництва (хабар-підкуп, хабар-подяка, хабарницькі побори, приховані форми хабарництва, хабарі за правомірну та неправомірну поведінку посадової особи) та ін.

Використані джерела:

1. Будзинский С. О преступлениях в особенности: Сравнительное исследование / С. О. Будзинский. – М., 1887. – 400 с.
2. Волженкин Б. В. Коррупция / Б. В. Волженкин. – СПб. : [б.и.], 1998. – 43 с.
3. Дурманов Н. Д. Взятничество по русскому дореволюционному уголовному праву / Н. Д. Дурманов // Проблемы социалистического права / под ред. Н. В. Крыленко. – Вып. 1. – М., 1937. – С. 58-79; Остроумов С. С. Преступность и ее причины в дореволюционной России / С. С. Остроумов. – М. : Изд-во МГУ, 1960. – 338 с.
4. Кирпичников А. И. Взятка и коррупция в России / А. И. Кирпичников. – СПб. : Альфа, 1997. – 350 с.
5. Лохвицкий А. Курс русского уголовного права / А. Лохвицкий. – СПб., 1871. – 428 с.
6. Молчанов В. Б. Коррупция як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Б. Молчанов // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 14. – С. 247-267.
7. Невмержицький С. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії / С. В. Невмержицький. – К. : КНТ, 2008. – 364 с.

8. Неклюдов Н. А. Взятничество и лихоимство / Н. А. Неклюдов // Юридическая летопись. – 1890. – Июнь. – С. 491-532.
9. Рабинович Н. О наказуемости взяточничества и лихоимательства / Н. О. Рабинович // Право. – 1916. – № 11. – С. 640-691.
10. Северский Я. Г. Особенная часть русского уголовного права: Краткий обзор начал от Уложения царя Алексея Михайловича до Уложения о наказаниях 1885 г. включительно / Я. Г. Северский. – Книжный магазин А. Ф. Цинзерлинг, 1892. – 164 с.
11. Ширяев В. Н. Взятничество и лихоимательство в связи с общим учением о должностных преступлениях / В. Н. Ширяев. – Ярославль : Тип. Губ. правл., 1916. – 570 с.
12. Уголовное уложение 22 марта 1903 г.– СПб. : Издание Н. С. Таганцева, 1904. – 1126 с.
13. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1866 года / сост. Н. С. Таганцев. – СПб. : Издание Н. С. Таганцева, 1880. – 742 с.
14. Эстрин А. Я. Взятничество в доктрине и законодательстве / А. Я. Эстрин // Труды кружка уголовного права при С.-Петербургском университете / под ред. М. Исаева. – СПб., 1913. – С. 80-121.

Ярошенко М. О. Юридична відповідальність за хабарництво в законодавстві Російської імперії другої половині XIX – початку XX століття.

Рассмотрено особенности противодействия взяточничеству в законодательстве Российской империи второй половины XIX – начала XX века. Отображено юридическую практику противодействия коррупции и взгляды юристов прошлого на представленную проблему.

Ключевые слова: коррупция, взяточничество, лихоимство, ответственность.

Yaroshenko M. The legal responsibility for the corruption in the Russian Empire's law of the 2nd part of 19th – at the beginning of 20th century.

The main features of counteraction of corruption in Russian Empire's law in the 2nd part of 19th – at the beginning of 20th century has been examined. The legal practice of the resistance of corruption has been shown; the points of view of the most prominent lawyers has been analyzed.

Keywords: corruption, bribery, extortion, liability.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 061:172

**Бшарат Муаз, Івченко А. В.
Інститут права імені князя Володимира Великого МАУП**

ПОНЯТТЯ ГРОМАДСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Запропоновано уніфікувати законодавство про громадські організації та обґрунтовано доцільність і можливість поширення на них господарського законодавства про некомерційну господарську діяльність. Сформульоване поняття громадських організацій, запропоновано прийняти Закон про ГО з певною структурою додатків.

Ключові слова: недержавні неполітичні некомерційні громадські організації, громадянське суспільство, поняття ГО, закон про ГО.

Існує думка про те, що ні державний сектор, ні бізнес, окремо чи разом узяті, не здатні сповна забезпечити життєво необхідні колективні інтереси або громадянські права, або соціальний захист, або збереження культурної та релігійної ідентичності,